

Михайло Ковальчук

КОМУНІСТИЧНИЙ РЕЖИМ ТА УКРАЇНСЬКЕ ПОВСТАНСТВО НАПРИКІНЦІ 1919 – НА ПОЧАТКУ 1920 РР.

На підставі архівних документів і спогадів сучасників проаналізовано еволюцію ставлення радянського керівництва до українського повстанства після вигнання з України білогвардійців, досліджено розгортання повстансько-партизанського руху проти більшовицького режиму в Україні наприкінці 1919 – на початку 1920 рр.

Ключові слова: повстансько-партизанський рух, Збройні сили Півдня Росії, Червона армія, радянська влада.

В історії повстансько-партизанського руху в Україні в 1918-1921 рр. до сьогодні залишається чимало «білих плям» і маловивчених сторінок. Зокрема, в історіографії практично не досліджено розгортання повстанського руху наприкінці 1919 – на початку 1920 рр. Радянські дослідники традиційно стверджували, що повстанський рух в Україні проти білогвардійців восени 1919 р. відбувся під керівництвом більшовиків, а отже, українське селянство вітало прихід до країни Червоної армії наприкінці 1919 – на початку 1920 рр. [1]. На жаль, у сучасній українській історіографії немає досліджень, присвячених історії повстанського руху після вигнання з країни білогвардійців. Тож, спираючись на опубліковані документи радянського й партійного комуністичного керівництва, виявлені в архівах України й Росії матеріали і спогади сучасників, ми спробували дослідити маловивчену сторінку в історії доби національно-визвольних змагань, пов'язану зі ставленням більшовицької влади до повстанців наприкінці 1919 – на початку 1920 рр., в умовах остаточного зайняття країни Червоною армією.

У жовтні 1919 р. більшовицьким арміям вдалося зупинити наступ білогвардійських військ генерала А. Денікіна на Москву. Боездатність Добровольчої армії виявилася підірваною внаслідок безперевних виснажливих боїв і вже невдовзі білогвардійці були змушені перейти до оборони, а згодом і до відступу. 6 листопада з'єднання 12-ої Червоної армії захопили Чернігів. „Під ударами 13-ї, 14-ї радянських армій і групи Будьонного Добровольча армія, несучи тяжкі втрати, особливо на своєму правому крилі, з впертістю відстоюючи кожний рубіж, повільно відходила на південь, – згадував генерал А. Денікін. – На середину листопада ми втратили Курськ, і фронт Добровольчої армії проходив через Суми – Лебедин – Білгород – Новий Оскол, дійшовши приблизно до паралелі Донського фронту (Лиски). В найближчому її заплілі, в губерніях Харківській, Полтавській поширювалися повстання; банди повстанців усе дужче нахабніли, і для приборкання їх вимагалось виділення все нових і нових сил” [2].

Повстансько-партизанський рух став головним чинником дестабілізації заплілля білогвардійських армій в Україні. За відсутності в білих повноцінного адміністративного апарату повстанці, кількість яких з кожним днем збільшувалась,

© Ковальчук Михайло Анатолійович – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.

безперешкодно опанували українську провінцію. Найбільш масштабнішим і організованим повстансько-партизанський рух виявився в Південній Україні, де оперувала ціла селянська армія під проводом Н. Махна. Махновські повстанці цілковито дезорганізували білогвардійські комунікації в Південній Україні, знищили значні запаси військового майна й навіть загрожували ставці генерала А. Денікіна. В інших регіонах України повстанські загони також завдали величезної шкоди білогвардійському запіллю.

З донесень комуністичного підпілля, яке діяло в Україні, більшовицьке керівництво було поінформоване про масштаби повстансько-партизанського руху в країні. В жовтні 1919 р. окремі радянські часописи охоче друкували повідомлення про військові успіхи партизанів Лівобережної України і повстанської армії Н. Махна [3]. Щоправда, повстанський рух не згасав і на зайнятих більшовиками теренах Волині. Так, ще наприкінці жовтня 58-а більшовицька дивізія отримала наказ ліквідувати повстансько-партизанські загони в районі Брусилів – Радомишль [4]. У середині листопада спалахнуло антибільшовицьке повстання в районі Димера; сили повсталих налічували близько 1 000 чоловік, що мали на озброєнні гармати. 15 листопада повстанці вибили частини 58-ої більшовицької дивізії з Гостомеля. Підтягнувши резерви, червоні 17 листопада повернули Гостомель, а до кінця листопада придушили повстання. 10 грудня в районі Овруча спалахнуло повстання мобілізованих більшовиками селян, яке радянським військам також вдалося невдовзі придушити [5]. В районі Коростишів – Бердичів діяли невеличкі повстанські відділи Ю. Мордалевича, Ковальчука.

Завдавши нових поразок білогвардійцям, більшовицькі війська розпочали просування вглиб України. Втім, масштаби українського повстанства змушували більшовицьких лідерів до обережності в питанні запровадження комуністичних порядків на зайнятих українських землях. „Судячи з усього, наше просування вперед буде достатньо швидким, – писав 19 листопада член Реввійськради 14-ї червоної армії Г. Орджонікідзе-Серго голові Раднаркому Радянської Росії В. Леніну. – Денікін, безумовно, зламав собі шию на українському селянинові (український селянин зламав шию не лише Денікіну)... Тут нам потрібно триматися у вищій мірі гнучкої політики: треба маси партизанів влити, розчинити їх в армії, за будь-яку ціну переварити їх, всіляких „батьок” висмикувати і одних відправляти на той світ, інших взяти і підкорити собі. Хрестовий похід в тій незграбній формі, яка здійснювалася в минулому, безумовно, неприйнятний. В районі нашої армії, без будь-яких хвастощів, я Вам обіцяю скрутити їх без всіляких особливих скандалів. Але все це дрібниці порівняно з величезної ваги питанням про нашу політику відносин з українським селянином. Тут, на моє глибоке переконання, політика втягування його до комуні – безглузда і згубна. За будь-яку ціну ми повинні знайти цього разу з українським селянином спільну мову” [6].

З тактичних міркувань вождь більшовицької партії В. Ленін був готовий вдаватися до стриманішої політики щодо українського селянства, аніж це мало місце навесні-влітку 1919 р. Зовсім не відмовляючись від намірів загнати українських селян до колективних комун і ліквідувати приватновласницьке сільське господарство, більшовицький вождь вважав за краще відкласти реалізацію цих планів до остаточного зміцнення комуністичного режиму в Україні. Важливого значення більшовицький вождь надавав також створенню видимості державного суверенітету „радянської України”, що мало приспати пильність національно свідомої частини населення. 21 листопада Політбюро ЦК РКП(б) ухвалило тези про національне питання: „Обговоривши питання про ставлення до звільненого від тимчасового загарбання денікінськими бандами трудового народу України, ЦК РКП, неухильно проводячи принцип самовизначення націй, вважає необхідним ще раз підтвердити, що РКП стоїть неухильно на точці зору визнання самостійності УСРР...” [7] Зрозуміло, що оскільки йшлося про УСРР, про жодну самостійність насправді не могло бути й мови. Невипадково голова Реввійськради Радянської Республіки Л. Троцький вказував у наказі військам Південного фронту: “Коли

денікінські банди будуть розбиті остаточно, тоді трудове населення звільненої України саме вирішить, як йому жити з Радянською Росією. Ми всі віримо і *знаємо* (виділено нами. – прим. М.К.), що трудовий український народ висловиться за найтісніший братський союз з нами” [8].

Цікаво, що навіть деякі з чільних діячів більшовицької партії критикували московське керівництво за великодержавний шовінізм і намір „завоювати Україну”. 21 листопада член української організації при московському комітеті РКП(б) П. Попов направив до ЦК РКП(б) листа, в якому піддав гострій критиці таку стратегію і в зв’язку з цим вказував на неприпустимість роззброєння українських повстанців: „Роззброєння повстанців – це самий крайній захід, до якого не можна вдаватися без крайньої потреби. Зараз повстанці – це не професійні бандити, а найбільш революційний, найбільш активний елемент українського села. Все живе пішло до повстанців. І якщо ми негайно приступимо до їх роззброєння – ми тим самим зараз же позбавимо себе нашої природної опори на Україні – підтримки і симпатій сільської бідноти, яка зараз зі зброєю в руках б’ється за радянську владу” [9]. Резюмуючи, автор листа пропонував створити з політично надійних повстанських загонів ядро Української Червоної армії. Однак більш втаємничений у деталі партійної стратегії Л. Троцький категорично відкинув цю пропозицію. „Щоб підтримувати в червоних полках, які вступають до України, необхідний лад, потрібно завжди протиставляти їх партизанам і зробити в їхніх очах українське четництво ненависним і нікчемним з військової точки зору... – писав він у листі до П. Попова. – „Українською” армією буде та армія, що вступає до України. Всілякі формування на українському ґрунті можуть вестися лише в зв’язку з потребами тих регулярних частин, які вступають на Україну. Жодних самочинних українських формувань, як з повстанських загонів, так і зі щойно мобілізованих, не повинно бути допущено” [10]. Будь-які українські повстанські формування Л. Троцький взагалі вважав потенційно ворожими радянській владі: „Червоній армії не займати тієї чи іншої області України, допоки немає впевненості у здатності червоної армії привести до покори наявні там банди. Не повинно бути допущене отождоження радянської влади з махновщиною і з григор’євщиною ні на один день... На одному-двох прикладах безжального розгрому партизанських банд та їх гнізд в разі, якщо ці банди не захочуть визнати регулярних військових властей, показати, що в цій царині радянська влада не жартуватиме” [11].

Здебільшого відповідальні більшовицькі функціонери поділяли войовничий настрій свого керівництва, вважаючи ліквідацію повстанства необхідною передумовою для приборкання українського селянства. Так, член Реввійськради 12-ої більшовицької армії В. Затонський віддав категоричне розпорядження заарештовувати або й знищувати всіх повстанських отаманів у зайнятих червоними військами районах. 23 листопада він повідомляв до штабу Південного фронту: „Зараз підтримка партизанщини – в тій чи іншій формі – неприпустима помилка – якщо не злочин. Вербувальне бюро партизанів при дивізіях, а також влиття партизанів в діючі на Україні полки – за сучасних умов абсолютно неприпустиме. Знайте, що зараз підтримувати повстання в запіллі Денікіна немає сенсу. І без того все палахкотить. Посилати ж для повстанської роботи можна лише найбільш надійних і цілком стійких партійних товаришів” [12].

Зафронтове бюро при ЦК КП(б)У також наголошувало на необхідності знешкодження і ліквідації українських повстанських загонів: „...Доведеться мати справу з різними загонами батьків, ангелів тощо. Основне завдання по відношенню до них, це вливання наших стійких товаришів у великій кількості, які повинні заволодіти цими загонами, підкоривши нашим впливам; оскільки це не вдається, усіляко намагатись їх використовувати для спільних воєнних операцій, але при жодних умовах не входячи з ними в яку б то не було домовленість, а провадячи з ними усіляку боротьбу в залежності від місцевих умов, намагаючись їх розкладовий вплив знищити або хоча б звести нанівець” [13]. 7 грудня член Реввійськради 14-ї більшовицької армії Г. Орджонікідзе зажадав від редакцій центральних ра-

дянських часописів „Правда”, „Вісті”, „Біднота” припинити популяризацію в пресі імені Н. Махна, „який, як і раніше, вороже налаштований проти Радянської влади” [14]. Відтак більшовицькі часописи почали звично зображати загопи махновських повстанців збіговиськом „бандитів” і „контрреволюціонерів”.

У грудні 1919 р. 14-а більшовицька армія просувалася вглиб Лівобережної України, а 12-а розгорнула наступ на Правобережжі [15]. 11 грудня більшовицькі війська зайняли Харків і Полтаву, а 16 грудня здобули Київ [16]. „Київ знову став червоною столицею українських робітників і селян. Звільнені від іга капіталістів, поміщиків і царських генералів українські робітники і селяни знову з’єднуються з нами, щоб раз і назавжди покінчити із золотопогонною зграєю царських собак і катів,” – йшлося у виданій з цієї нагоди більшовицькій відозві [17]. 30 грудня червоні війська захопили Катеринослав, а до початку січня 1920 р. зайняли Донбас.

Виступаючи 11 грудня 1919 р. на VII Всеросійському з’їзді Рад, Л. Троцький проголосив одним з найважливіших завдань Червоної армії в Україні ліквідацію місцевого повстанства. „Ми будемо за допомогою організованої збройної сили здійснювати тверду і непохитну політику відносно повстанства,” – підкреслив Троцький [18]. Того ж самого дня за його підписом з’явився наказ Реввійськради про заходи боротьби з „партизанщиною” в Червоній армії. „Армії Півдфронту все більше входять у сферу українського партизанства. Практична політика відносно партизанства і добровольчості набуває величезного значення: від неї залежить не лише наша перемога над Денікіним, але й уся подальша доля радянського режиму на Україні,” – йшлося в наказі [19]. До району дій повстансько-партизанських загонів мали направлятися спеціальні агенти для ведення серед повстанців агітації за влиття до Червоної армії. Існування повстанських формувань на терені, зайнятому більшовицькими військами, не допускалося; влиття ж повстанців до лав Червоної армії мало супроводжуватися „очищенням” їх від антикомуністичного елемента [20]. 26 грудня в більшовицьких арміях та дивізіях, що діяли в Україні, було запроваджено посаду начальника запілля, що мав відповідати за „роззброєння і знищення всіх банд і партизанських загонів, як і окремих осіб, що діють в запіллі наших армій і дивізій” [21].

Відверто цинічно звучали вказівки Л. Троцького більшовицьким агітаторам, що направлялися в цей час до України: „Пам’ятайте також, що так чи інакше, а нам необхідно повернути Україну Росії. Без України немає Росії. Без українського вугілля, заліза, руди, хліба, солі, Чорного моря Росія існувати не може, вона задихнеться, а з нею і радянська влада, і ми з вами... Оскільки нам потрібно роззброїти всіх повстанців, щоб вони знову не повернулися проти нас, а роззброєння викличе невдоволення серед селянських мас – необхідно переконувати, що серед повстанців більшість денікінців, буржуїв і куркулів... Якщо будуть випадки грабунків у Червоній армії, то їх потрібно звалювати на повстанців і петлюрівців, які влилися до Червоної армії. Радянська влада поступово розстріляє всіх петлюрівців, махновців і повстанців, тому що вони шкідливий елемент, і це буде явним доказом не лише суворой революційної дисципліни, але й суворим покаранням за грабунок” [22].

Цікаво, що більшовицькі війська, які займали Україну після відступу білогвардійців, були не надто чисельними. Так, станом на 14 січня 1920 р., 12-а Червона армія налічувала 28 000 багнетів і шабель, 13-та армія – понад 9 000, 14-а армія – понад 16 000 [23]. Разом чисельність цієї групи червоних військ ледь перевищувала 53 000 бійців (в резерві Південного фронту перебували ще близько 15 000 багнетів і шабель). У масштабах України це була не надто значна військова сила, але і їй нічого було протиставити. Рештки білогвардійських військ, практично втративши боєздатність, стрімко відступали на південь. Розбита білими армія УНР після ліквідації свого регулярного фронту на Правобережжі перейшла до партизанської боротьби, а знекровлена епідемією тифу Українська Галицька армія взагалі не вдавалася до бойових дій.

Щоправда, в країні не бракувало різноманітних повстанських загонів, кількість яких викликала небезпідставні побоювання в деяких більшовицьких діячів. Один з провідних комуністичних функціонерів А. Іванов указував у листі до партійного керівництва на небезпеку „поглинання” регулярних червоноармійських частин повстанською стихією: „Небезпека велика, і я наполегливо прохаю звернути увагу на цю небезпеку, особливо маючи на увазі наше швидке просування, хисткість запілля, безкарність партизанів при Денікінові, а тепер при нас, все це створює атмосферу цілковитого ігнорування будь-якої влади і дає можливість озброєному селянству з наплювательської точки зору дивитися на оклики і погрози нових органів радянської влади, а також дає реальну впевненість при бажанні скинути яку завгодно владу... Прошу пам'ятати одне: скинувши Денікіна в партизанське море, ми самі змушені йти по ньому і легко можемо захлинутися” [24].

Однак переважна частина українського селянства, хоча й не відчувала особливих симпатій до нової влади, після досвіду кривавого денікінського владарювання не надто поспішала вступати у збройну конфронтацію з режимом-антагоністом. Наприкінці листопада 1919 р. один з більшовицьких функціонерів відзначав: „Цікаве явище: в сучасний наш прихід особливо гарний прийом ми зустрічаємо з боку селян і майже байдужий з боку робітників” [25]. Інший більшовицький меуарист так описував просування радянських військ Полтавщиною: „Червоноармійці лякають селян „комуною”, але ніхто вже не боїться комуни. Навидилися білогвардійських жажіть. Наш батальйон китайців викликає цікавість, страху немає” [26]. В радянських донесеннях з повітів Полтавщини за середину грудня 1919 р. також констатувалося співчуття селян до нової влади: „Настрій селян на користь радянської влади. Всілякі розпорядження виконуються справно... Ставлення селян до Червоної армії співчутливе... Настрій селян хороший... Селяни охоче йдуть назустріч радянській владі” [27].

Оскільки зима в будь-якому разі була не найкращим часом для повстанства, більшість повстанців з приходом більшовиків розійшлися по домівках. Чимало партизанських відділів було роззброєно й розпущено більшовицькими військами. Втім, усе це зовсім не означало готовності селянства покірливо прийняти „комуни”, проти якої йому вже доводилося боротися зі зброєю в руках. Уже на початку просування радянських військ углиб України в окремих місцевостях спалахували антибільшовицькі виступи.

На Поділлі повстансько-партизанські з'єднання А. Волинця, І. Семесенка й Я. Шепеля розгорнули боротьбу з червоними відразу ж після появи у регіоні більшовицьких військ. 5 січня 1920 р. частини 47-ї більшовицької дивізії розбили під Літином загін отамана Шепеля, а в середині січня один з полків 44-ої дивізії знищив поблизу Немирова відділ отамана Семесенка [28]. Загін отамана А. Волинця фактично припинив існування внаслідок епідемії тифу.

На Київщині більшовикам довелося мати справу з чисельними й добре організованими повстанськими формуваннями. Командир Наддніпрянської повстанської дивізії С. Коцур відразу після появи в регіоні більшовицьких військ заявив про цілковиту лояльність до радянської влади [29]. Як йшлося в одному з більшовицьких донесень, у січні 1920 р. отаман розпочав з червоними переговори про військову співпрацю: „В даний момент, за заявою начальника дивізії Коцура, він і його люди ставляться до радянської влади з цілковитим співчуттям і навіть пропонують свої послуги для боротьби з денікінською армією, але з умовою визнання права за партизанами-українцями формувати свою армію. Деякі з ватажків партизан ще далі заходять у своїх шовіністичних прагненнях, так, агітують серед населення про незалежну українську радянську республіку, з українською армією, кордонами між Україною і Росією, також з обмеженням в правах єврейського населення” [30]. Незважаючи на готовність С. Коцура підтримати радянську владу, більшовики невдовзі розстріляли його як організатора „селянського бандитизму” [31].

Та найбільшою загрозою для більшовицької влади на Київщині була Холод-

ноярська повстанська республіка під проводом отамана В. Чучупаки. Начальник 60-ої більшовицької дивізії відзначав у середині січня 1920 р.: „Район розташування дивізії, а особливо Черкаський, Чигиринський і Олександрівський повіти, затоплені повстанськими партизанськими загонами і просто грабницькими бандами. Ставлення деяких з них до радянської влади і Червоної армії явно вороже [і] переходить [у] випадки озброєного нападу, вбивства і роззброєння як окремих червоноармійців, так і невеличких команд” [32]. Співробітник інспекції 12-ої радянської армії констатував: „Більша частина партизан живе по домівках, але зброя завжди при них і таким чином села являють собою озброєну залого, готову будь-якої хвилини стати для боротьби з ким завгодно на поклик отаманів-батьків... Гайдамаччина тримає себе спокійно, населення не чіпає, внаслідок чого з боку населення зустрічає не лише гостинний прийом, але й підтримку людьми і провіантом”[33]. На терені Черкаського, Чигиринського й Таращанського повітів діяли холоднорядські повстанські загони, на Звенигородщині проти більшовиків оперував загін Туза [34].

На Лівобережній Україні більшовикам також довелося вести боротьбу з повстанцями. В більшовицьких зведеннях за грудень 1919 – січень 1920 рр. неодноразово згадувалося про „бандитизм” в Зіньківському, Гадяцькому, Константиноградському, Ізюмському повітах [35]. На Чернігівщині боротьбу з червоними розгорнув загін Ромашка, а на Полтавщині – повстанський відділ Каліберди [36]. На початку січня 1920 р. повстанці штурмували Кролевець, причому висланий з Києва експедиційний загін 12-ої радянської армії по дорозі вв'язався в бій з повстанцями в Бобровиці [37]. Наприкінці січня масштабне антибільшовицьке повстання спалахнуло у Кролевецькому, Глухівському і Путивльському повітах на Чернігівщині. На придушення цього виступу було кинуте 7-у радянську дивізію [38]. Лише після кривавої розправи над чернігівськими селянами більшовикам вдалося придушити повстання.

У Південній Україні повстанський рух послаблювався епідемією тифу, що набула значного поширення в цьому регіоні. „Відчай, що охопив населення з огляду на жахливе поширення тифу, тимчасово послаблює інтерес населення до політичної роботи, – йшлося у повідомленні інформаційного відділу ЦК КП(б)У від 11 лютого 1920 р. про становище в Південній Україні. – Але в цілій низці волостей відчувається дуже загострена критика кожного нашого кроку, напружена готовність захищати себе зі зброєю в руках” [39]. Без особливих зусиль червоним вдалося роззброїти „петлюрівський” загін Гладченка на Катеринославщині. Отаман М. Мелашко з тактичних міркувань підпорядковувався більшовицькій владі, а його загін навіть став називатися „радянським”. Утім, уже в середині лютого 1920 р. Мелашко підняв прапор УНР і розгорнув боротьбу з більшовиками [40]. Проте головною проблемою для червоних в цьому регіоні залишалися рештки розбитої білогвардійцями і порідлої внаслідок епідемії тифу повстанської армії Н. Махна. Нечисельні, але рухливі махновські загони роззброювали червоноармійців і знищували органи радянської адміністрації. „Незважаючи на вжиті заходи до знищення банд Махна і цілковитого роззброєння населення в районі дій цих банд, донесення з місць показують, що махновщина не ліквідована навіть в районі Гуляй-Поля, де махновці роззброюють тилові частини 42 дивізії й захопили важку батарею названої дивізії,” – констатував командувач більшовицького Південно-Західного фронту А. Єгоров на початку лютого 1920 р. [41]

Відкинувши білогвардійців на південь, більшовики розраховували остаточно утвердити в Україні свою владу. На початку 1920 р. червоні вже розгорнули „продовольчу кампанію” в Полтавській, Херсонській, Катеринославській і Таврійській губерніях. За даними народного комісаріату продовольчих справ УСРР, на початок березня 1920 р. планувалося відібрати в українських селян 50 млн. пудів хліба [42]. Однак варто було більшовицькій владі перейти до політики стягування „продрозверстки”, як селянські повстання почали спалахувати в найрізноманітніших куточках країни. Як і в 1919 р., перманентна повстанська активність поставила під

загрозу плани більшовиків безперешкодно заволодіти українським хлібом.

Таким чином, попри всі декларативні заяви комуністичного керівництва після перемоги над Денікінім про визнання державного суверенітету України, політика більшовиків залишалася великодержавною і спрямованою на продовольче пограбування українських земель. Відповідно повстанські загони, що діяли в Україні під час вигнання з країни білогвардійців, звично трактувалися більшовиками як „контрреволюційні” сили. Більшовицьке керівництво розраховувало, що після репресій денікінської реакції українське селянство не виявлятиме схильності до збройної боротьби проти радянської влади. Та водночас тактика більшовиків щодо українського селянства стала більш гнучкою. Більшовицьке керівництво розраховувало, що тимчасовою відмовою від примусового створення колективних господарств та переходом до більшої вибірковості при стягненні „продовольчої розверстки” вдасться заспокоїти українське селянство і схилити його до співпраці з радянською владою. Однак продовження знайомства з практикою „військового комунізму” швидко змінило вичікувальний настрій селянства на відверто ворожий до більшовицької влади. А тому усі спроби запровадити в Україні комуністичний устрій неминуче означали продовження затяжної селянської війни.

1. Див.: Бурджалов Э. Советская страна в период иностранной военной интервенции и гражданской войны (1918 – 1920). – М., 1952. – 160 с.; Міщенко С. Боротьба трудящих України проти білогвардійської армії Денікіна. – Ужгород, 1963. – 76 с.; Балковий П. Війна без флангів. Партизансько-повстанська боротьба українського народу проти білогвардійців та інтервентів у 1918 – 1920 рр. – К.: “Наукова думка”, 1966. – 303 с.; Алексашенко А. Крах денікинщини. – М., 1966. – 292 с.; Супруненко Н. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918 – 1920). – М.: «Наука», 1966. – 456 с.; Його ж. Боротьба трудящих України проти денікинщини. – К.: «Наукова думка», 1979. – 288 с., та ін.

2. Деникин А. Очерки русской смуты. – Т. 4, 5. Вооруженные Силы Юга России. – М.: «Айрис-пресс», 2005. – С. 650.

3. Центральний Державний Архів Громадських Об'єднань (ЦДАГО) України. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 6. – Арк. 3.

4. Российский Государственный Военный Архив (РГВА). – Ф. 197. – Оп. 3. – Д. 514. – Л. 57об.

5. Там же. – Л. 77 об., 79, 80 об., 84, 100; Там же. – Ф. 197. – Оп. 1. – Д. 6. – Л. 4.

6. Дубинский-Мухадзе И. Орджоникидзе. – М., 1963. – С. 272 – 273.

7. Ленин В. Полное собрание сочинений. – Т. 39. Июнь – декабрь 1919 г. – М.: Политиздат, 1963. – С. 334 – 337.

8. Гражданская война на Украине 1918 – 1920. Сборник документов и материалов: в 3-х т., 4-х кн. – Т. 1. – Кн. 2. – К.: „Наукова думка”, 1967. – С. 517.

9. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 129. – Арк. 51.

10. Там само. – Арк. 54 – 55.

11. Там само. – Арк. 55.

12. Там само. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 23. – Арк. 8.

13. Там само. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 5. – Арк. 65 зв.

14. Верстюк В. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918 – 1921). – К.: “Наукова думка”, 1991. – С. 213.

15. Какурин Н., Вацетис И. Гражданская война 1918 – 1921. – СПб.: «Полигон», 2002. – С. 336; Егоров А. Разгром Деникина 1919. – М.: Госиздат, 1931. – С. 212 – 213.

16. Гражданская война на Украине 1918 – 1920. – Т. 2. – С. 542 – 545.

17. Центральный Музей Вооруженных Сил России. – Фотофонд. – № 57401.

18. Верстюк В. Махновщина. – С. 214.

19. Гражданская война на Украине 1918 – 1920. – Т. 2. – С. 538.

20. Там само. – С. 538 – 540.

21. Там само. – С. 583.

22. Праці Українського Наукового Інституту. – Варшава, 1932. – С. 150.

23. Див.: Гражданская война на Украине 1918 – 1920. – Т. 2. – С. 658 – 659.

24. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 5. – Арк. 71, 71 зв.

25. Там само. – Арк. 71 – 71 зв.

26. Алексеев А. Партизаны (эпизод) // История 45-й Вольнской Краснознаменной стрелковой дивизии. – К., 1929. – С. 131 – 132.

27. Центральний Державний Архів Вищих Органів Влади та Управління (ЦДАВО) України. – Ф. 2360. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 50, 51.

28. РГВА. – Ф. 197. – Оп. 3. – Д. 514. – Л. 115; Сорок четвертая Киевская дивизия. История

- походов и боевых действий 44-й Киевской стрелковой дивизии 1918 – 1920 гг. – К., 1923. – С. 32.
29. ЦДАГО України. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 9; ЦДАВО України. – Ф. 2360. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 114зв., 115.
30. ЦДАВО України. – Ф. 2360. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 56.
31. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 246. – Арк. 8.
32. РГВА. – Ф. 1499. – Оп. 2. – Д. 10. – Л. 28.
33. ЦДАВО України. – Ф. 2360. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 56, 56зв.
34. Там само. – Арк. 13, 19, 87.
35. Там само. – Арк. 40, 48, 49.
36. РГВА. – Ф. 39666. – Оп. 1. – Д. 43. – Л. 188 – 189, 224; Там же. – Ф. 39668. – Оп. 1. – Д. 12. – Л. 1; Там само. – Ф. 39666. – Оп. 1. – Д. 41. – Л. 153 – 153 об.; ЦДАГО України. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 18; ЦДАВО України. – Ф. 2360. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 34.
37. ЦДАВО України. – Ф. 2360. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 1зв.
38. РГВА. – Ф. 197. – Оп. 3. – Д. 514. – Л. 122 – 122 об., 124 об.
39. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 261. – Арк. 180.
40. ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 131. – Арк. 5.
41. Директивы командования фронтов Красной армии (1917 – 1922). Сб. документов в 4-х т. – Т. II. – М.: Воениздат, 1972. – С. 403.
42. Российский Государственный Архив Социально-Политической Истории (РГАСПИ). – Ф. 17. – Оп. 1. – Д. 218. – Л. 169.

На основе архивных документов и воспоминаний современников автор проанализировал эволюцию отношения советского руководства к украинскому повстанчеству после изгнания из Украины белогвардейцев, исследовал повстанческое движение против большевистского режима в Украине в конце 1919 – в начале 1920 гг.

On the base of the archival documents and memoirs of contemporaries the author analyses the evolution of attitude of soviet leadership for the rebels in Ukraine after the banishment the white troops from country, investigates the expanding of insurrectional movement against bolshevik's regime in Ukraine at the end 1919 – on the beginning 1920.